

מאבק אמוני ומאבק אמנותי

על ספרה של ד"ר אסתר מלחי, ספרות הילדים החרדית

ספרות היא ראי לנפש היוצרים – וראי לנפש חברה. בספר העיון והמחקר שלה, ספרות הילדים החרדית¹, מנסה ד"ר אסתר מלחי לבחון את רעד המיתרים ביצירה לילדים ולנוער בחברה החרדית, ותוהה כיצד מנחילים ערכים. המחקר שלה נוגע גם בקרבה לשירת הילדים הקלאסית של החברה הישראלית – ומשרטט שבילים לקראת יצירתו של ז'אנר חרדי, יצירה שמתמודדת בכלים משלה, שומרת על הבית ועדיין מנסה להציג פנים אחרות.

ספרות ויצירה בקרב חברה אינם רק ראי לנפשם של יוצרים, היא גם נייר לקמוס לדור, לשינויים בחייהם של בני התקופה. ספרה של ד"ר אסתר מלחי על ספרות הילדים החרדית שואב את תכניו מהתמודדות ישנה נושנה: הטראומה של צעירים שעזבו את הקהילה, אברכים שנטשו את בתי המדרש – כל זה עדיין מחלחל, כל זה עדיין מבקש תשובה, מבקש מרפא.

האם השכלנו להבין את כוחה של מהפכת "ההשכלה" מאז פרצה? האם השבר בחיי העולם היהודי אינו מחייב הבנת הדרכים, שבהן העולם היהודי ניסה ומנסה להתמודד עם השינויים החברתיים והתרבותיים שההשכלה חוללה? כיום ניתן לדבר על עולם חרדי המבקש לשמור על הגחלת, ורחש הלהבות המבקשות לשמור על קיומן עדיין מתנגן, נלחם על קיומו. הציבור האמוני הבין, שלא יוכל לשמור את הדור הבא, בלי שייתן לו ספרות 'תוצרת בית'. הספרות היפה של דור ההשכלה הצליחה לפתות רבים, וחיים נחמן ביאליק היטיב לשדר את הנהירה לעולם החדש: "כולם סחף הרוח, כולם סחף האור". הספרות החרדית נתונה במאבק מתמשך מאז, וספרות הילדים החרדית היא חלק חשוב ברצף הזה. הדור הצעיר מבקש את דרכו, מחפש את התוכן האמנותי מעבר לתוכן האמוני. השאלות אינן, גם הם שואלים – לאן אנו הולכים.

וזאת השאלה שצריכה להיות לנגד עינינו: לאן אנו הולכים? האם יש בחברה הישראלית רצון להבין מה קרה, כיצד מתקרבים לאותם מגזרים בציבור הדתי והחרדי, שאמות הספים שלהם רעדו ועדיין רועדות מאז מהפכת ההשכלה? האם ניסינו להבין באמת את דרכי ההתמודדות של היהדות עם המודרנה? האם ניסינו להתעמק בדרכי הביטוי הספרותיות, שקמו בתוך עולמם של בני הישיבות – כתגובה לספרות ההשכלה וספרות התחייה? האם היצירה הדתית והחרדית היום

¹ הוצאת ספרא, 2019, 252 עמ'.

אסתר מלחי
ספרות הילדים החרדית
חברה, אידיאולוגיה וערכים

שער הספר ספרות הילדים החרדית, עיצוב גרפי: חונית כהן

אינה המשך של תהליך חיפוש אחר דרכי התמודדות עם המודרנה? האם הקולנוע החרדי והתיאטרון החרדי והיצירה הדתית לסוגיה – מצליחות לתת ביטוי ספרותי ויצירתי בכלים אחרים, בכלים אמוניים. בעולם שבו הכפר הגלובלי מוזק זהויות, מוזק תרבויות של אומות קטנות – בעולם כזה יש תחושה, שקשה לחברות קטנות לשמור על ערכים ייחודיים, על זהות משלהן. החברה הישראלית ידעה מאבקים ערכיים לאורך שנות קיומה – והיו הדים לכך גם בספרות, ביצירה – ובוודאי גם במאבק הערכי בין המחנות (ורק ברמיזה – הוויכוח בין דוד בן גוריון לחזון אי"ש – "העגלה המלאה והעגלה הריקה").

האם יכולה עדיין הספרות לחנך לערכים? ויכוח מעניין על חינוך לערכים התעורר בארץ בשנת תשל"ה בעקבות הופעת ספרו של ס. יזהר על חינוך ועל חינוך לערכים. ס. יזהר טען בין השאר: "לא צריך לחנך לערכים וגם אי אפשר". דעתו ייצגה חוגים שמאמינים ביחסיות הערכים. מכאן נבעה השקפתו, מנקודת מוצא של השקפה ערכית שניסתה לבטל גדרות: בחברה המודרנית אין להקנות ערכים, אלא לטפח ביחיד את היכולת לבחור בין ערכים התואמים מצבים שונים או תפקידים שונים.

ספרה של אסתר מלחי ממלא מחסור שהיה קיים זה שנים. מלחי מנסה לבחון את ספרות הילדים החרדית, לחשוף את המגמות, את הערכים שמעבר לשורות. לחברה החילונית קשה להבין, שיש בחברה הישראלית מגזרים, שרוצים את הסייגים והקווים האדומים, שהרי הם רואים עצמם כשומרי הגחלת. חשוב להכיר את הקוד שמתורגם ליצירות ולכתבים ספרותיים, כדי לראות כיצד אנו חיים יחד, מבינים זה את זה, פתוחים זה לזה.

לחברה הישראלית יש מילון משותף וטרמינולוגיה משותפת, אך בכל זאת יש גם הבדלים בין החברה הדתית לחברה החילונית. כחברה אנו מתחבטים כל העת בשאלה – מאין באנו, לאן אנו הולכים? הבסיס הציוני והחלום הישראלי משותפים בעיקרם למרבית האוכלוסייה, הן לחילוניים והן למגזר הדתי לאומי. כאן נכנס ספרה של אסתר מלחי, שפותח שער לעולם שאנו מכירים פחות, לציבור ששומר על הליבה שלו, אותה מורשת שהוא רואה בה צופן גנטי, שאי אפשר בלעדיו.

כיצד מתמודדים עם הרוחות החדשות?

מאז מהפכת ההשכלה – יש קרב בין אתוסים שונים. כל זה קורה גם בכתבה לנוער ולילדים. ספרות הילדים בכלל המגזרים משקפת את הצופן של כל קבוצה. יש הבדל ביחס ובעמדה לגבי הפתיחות לעולם המודרני, אך למגזרים השונים יש פירוש אחר למילה המשכיות. בספרות הלא-חרדית מאמינים – שהמודרניות וההליכה קדימה קשורים בהמשכיות של פורצי דרך, בשימור של אתוס לאומי, שהפך את 'המרד הציוני' לדגל של קידמה. כמובן, החרדים, יקבלו את העיקרים, שהציונות הסכימה לקבל – את השיבה לארץ, את השיבה לשפה העברית, אך מכאן חלוקת הדרכים.

**"אנו שגדלנו על 'חסמבה' ועל 'החמישייה הסודית'
רואים כיצד עיצוב ערכי אחווה ועבודה בצוותא עם הזולת
מוצאים להם ביטוי בספרי החבורות. ההרפתקה והמתח אינם
העיקר, חשוב להזכיר, שמדובר בנוער שיודע לשמור על ערכים,
ובשנים האחרונות היינו עדים להצלחתו של הסופר חיים ולדר
בספריו על חבורת תר"ג."**

במשך שנים עמדה ד"ר אסתר מלחי בראש החוג לספרות במכללה בבית וגן, ואני
זוכר את הרצאותיה בפני התלמידות, את תחרויות הספרות, את היכולת שלה
לבנות כתב עת שבו הצמיחה דור של משוררות. מרלין וניג, שהחלה את דרכה
בחוג לספרות, סללה לה דרך כפורצת דרך בתחום הקולנוע החרדי. אסתר מלחי
מנסה לראות מסורת וחידוש בכתיבה החרדית, ומנגד מרלין וניג עוקבת אחר
תהליכים בחברה החרדית בנושא הקולנוע. גם כאן וגם כאן – יש מתח בין
ערכים וציביון יהודי, לבין הרצון ליצור דרמה ועניין.

פניה ברגשטיין ולוין קיפניס – מי ימשיכו אותם?

פניה ברגשטיין שרה לילדים: "אבא בא עם עגלה, נעלה כולנו". שירת הילדים
הקלאסית נשאבה ללבבות, והערכים התמימים שלה התקבלו. זו הייתה תשתית,
שאפשר היה לקבל. ומה הלאה, האם העגלה החדשה – הספרות לילדים החדשה –
האם היא תמשוך את הלבבות של הקהילה האמונית?

אסתר מלחי פורצת דרך בחקר ספרות הילדים החרדית, והיא קובעת באומץ,
שבראשית הדרך הסתייעה החברה החרדית בספרות הישראלית, שכבר קנתה לה
אוהבים ומעריצים – שירי הילדים של ביאליק, פניה ברגשטיין, לוין קיפניס,
מרים ילן שטקליס – ועוד.

אך במקביל קמה קבוצה של סופרים חרדים שנרתמו להעשיר את הספרות
ביצירות שיפרצו מתוך האדמה הדשנה שלהם. המטרה הייתה: הנחלת הליבה של
הציבור שלהם, לא לדהור קדימה מדי, פן לא יוותרו סוסים מאחור. הניסיון המר
מדורות עברו, לא נמחק. כדברי אסתר מלחי, הם הבינו "את חשיבות הכתיבה
לנוער וילדים – וידעו שהכתיבה היא כלי במלחמה נגד 'ההשכלה' וההתבוללות.
העלילות של הספרים שכתבו היו בעיקר היסטוריות ונועדו להחדיר בלב הנוער
ערכים וידע יהודי" (עמ' 17).

אסתר מלחי יודעת לבחון, לנתח, להסיק מסקנות, לגלות את הרוח המדריכה את
הטקסטים בספרות החרדית. מי שיבדוק ספרות שנכתבה במגזרים אחרים,
ובמקראות לימוד – יגלה שזו הדרך בכל המערכות. ניכר כי מעבר ליצירות
המתפרסמות במקראות שונות, במגזרים שונים – יש עקרונות-על שמנחים את

כולם: השאלות הנוגעות למהות הזהות היהודית במאה ה-20, לזיקה המוסרית של העם בישראל ליהדות העולמית ולצורך בהדגשת שותפות הגורל והרציפות ההיסטורית של העם היהודי, הם הערכים הנעלים שיש להנחיל לדור הבא.

אסתר מלחי מעלה תחנות במאבק של הספרות החרדית לעצב את פניה. מבחינת החברה החרדית – ילן שטקליס ולוין קיפניס כתבו שירה קלאסית, שאיתה עוד ניתן היה ללכת בצוותא. המהפכה מתחילה כאשר לחברה הישראלית פורצים סופרים, שכותבים בסגנון 'חצוף' יותר: "סופרים ומשוררים עבריים, בהם יהודה אטלס, אורי אורלב, חגית בנזימן, אילנה קוניוק, מאיר שלו ואחרים, ביטאו "סדרים" חדשים במושגי המשפחה והשתמשו בכתיבתם בסלנג, לעיתים בוטה. כך קרה שבשנות ה-70 מורים ומחנכים חרדים (בעיקר מורות וגננות), שבאו "מתוך השטח" והכירו מקרוב את הבעייתיות שבטקסטים (עמ' 18).

ויכוחים על פירושים שונים לזהות היהודית, למורשת שיש להנחיל – אכן היו נחלת החברה הישראלית, ואסתר מלחי בוחנת לעומק את האתגר שלקחה על עצמה הספרות החרדית במאבק הזה על שימור הרוח והצופן, שנראו לה מעל לכול. חינוך לערכים, כן, ובכל הכוח. בל נשכח, אותם מחנכים בחברה החרדית קראו את השטח, ראו את הקולות. מבחינתם – הם היו חיילים שנאבקים, על הקודים שלהם. כבר בשנות החמישים סערה הארץ סביב המאבקים על הזהות שתעבור הלאה. ויכוחים חריפים התנהלו בכנסת, מעל דפי העיתונים ובכינוסי מורים על פירוש הביטוי מורשת היסטורית. הוויכוח נסב בעיקר על הדרך שבה יפנימו התלמידים את ערכי המסורת היהודית וכיצד יתבטאו הערכים האלה בהתנהגותם. אחת השאלות שהועלו בוויכוח זה: האם לימוד התפילות הוא לימוד יצירות ספרות לאומיות המעוגנות בתולדות העם.

חשוב לקרוא את המיפוי של אסתר מלחי, את העבודה הרבה שהשקיעה באיתור הסופרים והיוצרים בחברה החרדית ששקדו על שמירת ההון הרוחני שלהם. היצירות שנוצרות בכל מגזר, מוצאות את מקומן בספרי הלימוד, במקראות השונות, וברור שיש מגמה שהולכת וצוברת תאוצה. השאלה אינה רק כלפי דרכה של החברה החרדית להתגייס למען הדור הבא באמצעות הסופרים שלה.

השאלה שנשאל היא, האם המקראות נועדו להנציח מצב חברתי תרבותי קיים, האם יש ביסוד המקראות מגמה של הנחלת אידיאולוגיה מסוימת, הון תרבותי. מבחינתנו, הון תרבותי כולל גם העברת אידיאות, ערכים, תכנים היסטוריים, גישות היסטוריות, גישה כלפי הדת, המצוות וכו'.

מלאכת הניתוח המעמיקה של מלחי אינה מחמיצה שלבים, והיא נוברת אחר יצירות בכל מרחבי המגזר החרדי. ולא רק זאת, היא עולה על תהליכים שמובילים את הציבור הזה לבנות לו ז'אנר משלו – ומלחי קוראת לו "ז'אנר חדש וייחודי". אין ספק, זה היה מתבקש – שכן מדובר בחברה שיש לה מכנה משותף רוחני עמוק. ואכן היה הכרח לבנות ספרות ילדים, שתיתן מענה 'לצרכים הפנימיים' של חברה זו, בלשונה של אסתר מלחי.

בכל המגזרים מיטיבים להבין מה כוחה של ספרות, ואמת זו הדריכה את כולם, לא רק את החברה החרדית. אסתר מלחי מצטטת את דבריה של פרופ' זוהר שביט מתוך הקובץ 'ספרות בשירות המפעל הציוני': 'הספרות, כמערכת תרבותית, מעצבת את הטקסטים בהתאם למצבים ולצרכים של התרבות אליה היא מתייחסת. לפיכך הכתיבה משתנה מזמן לזמן וממקום למקום בהתאם לתרבות ולתקופה' (עמ' 35).

כאן בוחרת אסתר מלחי לקחת היבטים שונים של ערכים, כדי לעקוב מקרוב באמצעות יצירות ספציפיות, כיצד מנחילים דרך באמצעות ספרות. המטען הראשון שהיא מבקשת לבחון – היחס לחיי המשפחה. אין ספק, שהחברה החרדית, הביטה בחשש כבד לנוכח המתירנות הגוברת בחברה החילונית, ומבחינתם זה היה 'ייהרג ואל יעבור'. מלחי בחרה את קו החזית הראשון: "כדי להמחיש את הפער שנוצר משנות ה-70 ואילך בין ספרות הילדים החרדית לספרות הילדים העברית, נתמקד בעיון והשוואה בין שתי סוגות בנושא תדמית עולמו של הילד בסביבתו הקרובה. לעומת פער זה, נדגים את הדמיון בהתייחסותה של החברה ושל הספרות אל עולם הילד, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בספרות שנות ה-40 בהשוואה לספרות החרדית. בחרתי לערוך השוואה בנושא המשפחה והילד מאחר שלמשפחה יש תפקיד חשוב בהטמעת מושגי היסוד של החברה לדור הבא" (עמ' 54). מלחי מיטיבה להבין מה היו הרוחות שמהן חששו, שכן העבר היה המורה הטוב ביותר: קהילות שלמות נסדקו, עקב רוחות ההשכלה, עקב פריצת הגדרות מבחינתם. הספרות החרדית שנוצרה נועדה להיות אוגדה רוחנית, שתיתן את נשמתה בקרב הפלימה הזו. לבל יקרה האסון שפקד את הקהילה היהודית באותם ימים של מתמידים שעזבו את וולוז'ין וחיפשו אור אחר.

למי שלמד במסגרת החינוך הממלכתי, לא קשה לזכור, מי הם אותם משוררים, שיצרו את התלמים הראשונים של רוח ההשכלה, של הספרות העברית החדשה. בבית הספר הממלכתי אכן למדנו את הטלטלה שעשו בנפשות בני העיירות שיריהם של מיכ"ל ושל יל"ג, הרומנים של מנדלי ושל מאפו. אחרי דורות של חיים בתוך עולם מוכר ומבוצר, ראו בני הקהילות, שנפשות רכות נוטות לאור הזר, לרוח החופשית, שנשבה בין דפי הספרות היפה שחיכתה בחוץ. ספרות התחייה שבאה בעקבות ספרות ההשכלה ניסתה לבנות על חרבות העיירה יצירות ליריות, וחשנו אז בקריאה את הסער והמבוכה. חיים נחמן ביאליק היטיב לאבחן את מראית התקופה, וכך כתב על "שעת תוהו ובוהו, שעת ערבוב התחומים של אחרית וראשית, של סתירה ובניין", קראנו בנעורינו את דבריו, וזה הפעים אותנו. היום כאשר אנו מנסים להבין, מה קרה אז, איך נסדק העולם היהודי הישן, ברור לנו, שזו הייתה רעידת אדמה גדולה. הספרות היפה היטיבה לצלם את המראות: זמן דמדומים, שבו מצד אחד רוצים לברוח מן היהדות ומן הגולה, ומצד שני מתרפקים על הישן, על העולם התמים, שהולך ונחרב.

השמירה על ערכי המשפחה – כך מגלה לנו אסתר מלחי – מובילה ליצירת עולם ספרותי עשיר וחם ומלא באחוזה משפחתית, בשמירה על קודים משפחתיים, וערך האהבה לאמא המיתולוגית – היידישע מאמא – תופס מקום מרכזי. היה חשש מאותה פריצת גדר שמצאו החרדים בספרות החילונית, שהרשתה לעצמה להתייחס בביקורת ובספקנות למעמד האם.

ככל שאנו נסחפים אחר המחקר המעמיק ואפילו המרגש, אנו למדים, שכתובה בדרך ערכית, אין משמעה פסיחה על קונפליקטים. מלחי חושפת מגמות, ויש תחושה שהיא מיטיבה להבין את נשמת היצירה החרדית, את מגמת פניה.

האם היהודיה – קו החזית

הספרות החרדית החדשה ידעה לגלות אהדה לשורת הסופרים הקלסיים, ולמצוא שם כתף תומכת, כך לדוגמה טיפוח האהבה לאם בשירת פניה ברגשטיין, אבל לעלית החרדית היוצרת היה מובן, שמכאן צריך להרים עוגן ולבנות צי משלהם: היה הכרח להקים קו קדמי של יוצרים, שייתן רוח גבית לאותם ערכים, הכרח להניף מפרשים לקראת החתירה המאתגרת במים הסוערים.

אסתר מלחי פותחת בערכי המשפחה אצל ברגשטיין וממשיכה הלאה: "הילד מחזיר לאמו באותה מטבע של אהבה (פניה ברגשטיין, "שבי נא אמא על ידי - שיר ערש", וכאן מביאה מלחי דוגמאות ליוצרים חרדיים, שהוליכו את הספרות בנתיב האור והאהבה, כמו "אפרים בן חיים, קובץ שירים, 1958, עמ' 17; עיניים שמחות, 1961, עמ' 98): שבי נא אמא על ידי / ושירי לי שיר ערש ... אז לחיי על כף ידך / מנמנם אשימה, / לילה טוב לכוכבים / לילה טוב לך אמא.

תדמית האם בספרות הילדים העברית של שנות ה-70 שונה לחלוטין מתדמית של אם אהובה, סמל הטוב והמסירות. דמות האם משתנה לאישה שבדרך כלל עוסקת בעבודה מחוץ לבית. הקריירה שבוחרת לה האם פוגעת בתפקודה כאם. בדרך כלל המקצוע של האם הוא מקצוע חופשי ויוקרתי הדורש ממנה היעדרות מהבית שעות רבות, ולעיתים בשעות לא מקובלות. האם אינה מוצאת סיפוק בתפקידה כרעיה וכאם ומחפשת "מימוש עצמי" מחוץ לבית". (עמ' 75-76).

הספרות החרדית נבחנת בהיבטים שונים, דרך הצגת ערכים מרכזיים: דמויות משפחתיות שונות, הצגת הספרות במישור הדיקטי, השוואה בין הצגת ערכים בספרות הישראלית הכללית לעומת הצגתם בספרות החרדית.

כחוקרת למודת ניסיון - וכמי שמכירה את השטח, המחקרים שלה וניתוחיה המעמיקים חושפים תובנות, הארות: אנו הולכים בעקבות אסתר מלחי, כשהיא בוחנת השפעתם של כיוונים חדשים בחינוך החרדי.

כיוונים חדשים – ממהפכת ההשכלה – לחבורת תרי"ג

ד"ר אסתר מלחי בוחנת בידול ביצירות בין סיפורים שנכתבים לבנות – לבין סיפורים שמיועדים לבנים. כאן היא מוצאת כיצד מתגברת הכתיבה בנושא חברות ילדים. אנו שגדלנו על 'חסמבה' ועל 'החמישייה הסודית' – רואים כיצד

עיצוב ערכי אחווה ועבודה בצוותא עם הזולת – מוצאים להם ביטוי בספרי חברות. ההרפתקה והמתח אינם העיקר, חשוב להוכיח, שמדובר בנוער שיודע לשמור על ערכים, ובשנים האחרונות היינו עדים להצלחה של הסופר חיים ולדר בספריו על "חבורת תרי'ג".

יפה עושה מלחי שהולכת בין הטיפות, ולא שוכחת לרגע כותבים קלאסיים כמו הרב מאיר להמן. היא אינה פוסחת על השפעת הקולנוע החרדי על הסביבה והיכולת לתת לשילוב בין המדיות להשפיע על הכיוונים החדשים. ככל שאנו נסחפים אחר המחקר המעמיק ואפילו המרגש שלה, אנו למדים, שכתובה בדרך ערכית, אין משמעה פסיחה על קונפליקטים, על דילמות – וכך נחשפים ביצירות שונות – מאבקים פנימיים שיש לגיבורים בין דרישות החברה לצורכי הפרט. התמונה אכן אינה שחור לבן – ויצירה חייבת לבנות דמות 'עגולה', מלאה, מתפתחת, משתנה – ומלחי מוכיחה לנו, שספרות באשר היא ספרות – חייבת להתמודד, חייבת לתת לדמויות להשתנות, להתלבט, להגיע לעיצוב דרכן באופן אמין, מושך, מסקרן. פרקים מיוחדים מקדישה מלחי לסופרים רבי מכר ברחוב החרדי, חיים ולדר ויאיר וינשטוק – ואנו אכן נחשפים לכיוונים המרעננים בספרות זו, ליכולת לתמרן בין גישה שנראית שונה, חדשנית, לעתים פתוחה – לבין שמירה על הערכים, על הצביון של החברה החרדית.

ראוי, שמעצבי דעת קהל, מחנכים, אוהבי ספר – יקראו ספר זה וילמדו על הרוחות החדשות, על התמורות, על היכולת להנחיל ערכים בעולם עתיר רוחות וסופות. אסיים בשורות מתוך דברי הסיום של המחברת: היא צופה התבססות של קבוצת יוצרים מובילה, שיש לה דרך והשפעה חיובית, וזאת – כדי להנחיל לציבור ספרות חדשנית יותר. מלחי רואה שורת סופרים שיוצרים ספרות תוססת, קריאה, מושכת – גל שמבשר רוח חיים, אנרגיות של יצירה מלבבת. העולם החרדי קם לקרוא, להתבשם מספרות – וגל הסופרים והסופרות החדש מחולל עניין, רצון לקרוא, להכיר.

הספרות החרדית אכן חיה ובוועטת. לפנינו יצירות מרתקות, שיודעות למשוך את המבוגרים והילדים, מחזקות את התקווה, שספרות אכן תהיה מצרך חיוני בחברה החרדית. המפץ שהתרחש לפני מאות שנים – עדיין מפזר שברים. כל זה לא נעלם. מתחת לרקמה החיצונית של חיינו יש מאבקים שעודם רוחשים. מחקרה של מלחי מוכיח, שיש עדיין הדים לאותו משבר, שיש דריכות של החברה החרדית, לכל סטייה מן הנורמות הישנות שנשחקו, מן הגדרות שנפרצו.

מלחי מוסרת עדות על מאבק באמצעות ספרות, ועל רצון לדבר אל לבם של שומרי אמונים – להוביל אתם לספרות הקודש האמיתית ולספרות היפה, הנכונה. ויש אף האומרים, שיש להתיר שימוש בכלי הספרותי כ"הוראת שעה". היצירה הדתית והחרדית ממשיכה לחפש אפיקים לביטוי – ועדיין הדרך לא תמה, העולם החרדי ימשיך להיאבק על הצופן הסגולי במדיות השונות של היצירה, ובה בעת גם ימשיך לחפש דרכים להתמודד עם המודרנה, עם שינויי הזמן, עם הלבבות המבקשים אפיקי רוח אחרים.